

VOKIEČIŲ MOKSLININKO KNYGA APIE PRŪSIJOS LIETUVIŲ TAUTINĘ MAŽUMĄ

Helmut Hans
Jurgen Arnaszus

Klaipėdos universiteto Literatūros katedra
Baltijos pr. 107-28, 92294 Klaipėda, Lietuva
El. paštas helmutarnaszus@gmail.com

KLEIN, MANFRED. *PREUSSENS LITAUER: STUDIEN ZU EINER (FAST) VERGESSENEN MINDERHEIT*. HAMBURG: VERLAG DR. KOVAČ GMBH, 2017. 272 S. (SCHRIFTENREIHE „SCHRIFTEN ZUR KULTURWISSENSCHAFT“, BD. 119). ISBN 978-3-8300-9732-7.

Atsigręžti į žinomą etnologą profesorių Manfredą Kleiną paskatino jo naujausia knyga *Prūsijos lietuvis: studijos apie vieną (beveik) užmirštą tautinę mažumą*. Vokiečių mokslininkas akivaizdžiai tęsia garbingą ir itin vaisingą plačiai žinomų vokiečių ir lietuvių tautos bei kalbos tyrėjų ir rėmėjų tradiciją, kurios lopšys yra liuteroniškas protestantizmas ir, galbūt net svarbiau, pietistinis surinkimininkų judėjimas Rytų Prūsijoje¹, kita vertus, ir tokie filosofiniai idealistai bei romantikai kaip Immanuelis Kantas, Johannas Gottfriedas Herderis ir Johannas Georgas Hamannas. Tuo labiau stebėtina, kad jų tradicijos tęsėjas yra šių laikų istorikas antropologas Manfredas Kleinas (g. 1937 m. lapkričio 10 d.), kilęs iš Vakarų Vokietijos Kastropo-Raukselio miesto ir studijavęs filosofiją, skandinavistiką ir teatrologiją Vienoje ir Kopenhagoje. Jis ilgai ėjo Bylefeldo socialinių mokslų aukštosios mokyklos profesoriaus pareigas, dėstė estetikos ir komunikacijos dalykus. Profesorius anksti susidomėjo Mažosios Lietuvos žmonių kultūriniu ir socialiniu gyvenimu ir jų tautinio tapatumo išlaikymo fenomenu kitakalbių vokiečių daugumos apsuptyje. Nors, kaip visi žinome ir kaip rašo M. Kleinas, *Vokietijoje, priešingai, susidomėjimas šia istorine gyventojų grupe nėra itin ženklus*. <...> Galima skaityti studijas apie kitas mažumas Vokietijoje arba ir apie prūsų visuomenę, bet Rytų Prūsijos lietuviai net neminimi. Susidaro įspūdis, kad jie (beveik) pateko užmarštin (p. 8). Nuo 1976 metų M. Kleinas dažnai lankėsi Lietuvoje, dalyvavo konferencijose ir skaitė paskaitas Vilniaus universitete². Jis ne tik surinko daug medžiagos minėta tema, bet ir parengė keletą Vokietijoje skirtingomis progomis konferencijose skaitytų

pranešimų, žurnaluose ir rinkiniuose paskelbė straipsnių. Tokių dvylikos svarbiausių straipsnių rinkinys, su dideliu susidomėjimu perskaitytas, štai ir guli priešais recenzentą. Rinkinyje autorius stengėsi straipsnius sugrupuoti pagal temas, nors tai, iš anksto pastebime, ne visuomet sklandžiai pavyko padaryti. Minėtuose straipsniuose randame nemaža citatų ir šaltinių bei tezių pakartojimų, bet panašaus pobūdžio leidinyje jie tiesiog neišvengiami.

Remdamasis tuo, kad po prūsų tautos nukariavimo ir prievartinės asimiliacijos į vokiečių etnosą Mažosios Lietuvos teritorijoje daugumą gyventojų sudarė autochtonai arba imigravę lietuviai, M. Kleinas gvildena daug kartų mokslininkų diskutuotus klausimus, kurių vienas svarbesnių skamba taip: kodėl Prūsijos Lietuvoje (*Preussisch Litauen*) arba Mažąja Lietuva vadinamoje provincijoje, išskyrus Klaipėdos krašto kaimus, ilgainiui nyko ir sunyko lietuviškai kalbančių žmonių bendruomenė? Šiame kontekste jis pagrįstai abejoja, ar tautinį tapatumą lemia vien kalba, ar ir kiti veiksniai, kaip antai kultūra, švietimas, papročiai, religija, socialinė padėtis, valstybės administracija. Šiai, beje, paties recenzento jau seniai gintai tezei pagrįsti jis visose studijose pateikia gausios medžiagos. Jos randama ne vien gerai žinomuose Martyno Mažvydo, Kristijono Donelaičio, Martino Ludwigo Rhesos ir kitų autorių raštuose, bet ir, pavyzdžiui, *Prūsijos valdžios gromatose*³, kuriomis Prūsijos kunigaikščiai ir karaliai į Prūsijos Lietuvos gyventojus kreipdavosi tiesiogiai jau nuo 1578 metų į lietuvių kalbą verstais įsakymais, o karalius Friedrichas Didysis juos pasirašydavo sulietuvintu vardu *Priczkus* arba *Pridrikis*. Kitas toks svarbus, bet, deja, nelabai žinomas šaltinis yra vokiečių teisininko, kraštotyrininko ir kriminalinių romanų kūrėjo Jodoco Donato Huberto Temme's veikalai, kuriuose esama nemažai jo pamiltų lietuvininkų gyvenimo ir būdo aprašymų (apie tai vėliau).

Pirmoji rinkinio studija „Pamirštieji Prūsijos arklių bičiuliai: žvilgsnis į Rytų Prūsijos lietuvių“⁴ yra apie į Mažąją Lietuvą atvykusius vokiečiams ir kitiems europiečiams nuostabą keliančią vietos gyventojų būrų meilę ir rūpestį žirgais. Tai geriausiai išreiškiama priežodžiu, kad lietuvis berniukas į pasaulį ateina su kamanomis rankose ir pentinu ant kojų (p. 16–17). Autorius rašo: *Žvelgiant iš kariškosios perspektyvos, lietuviai akivaizdžiai yra gimę kavaleristai. Jie nuo 1717*

1 Žr. ARNAŠIUS, Helmutas. Prūsijos vokiečių-lietuvių tautos rėmėjų pasaulėžiūros religiniai ir filosofiniai pamatai. Iš *Tarp Šilutės ir Berlyno: moksliniai publicistiniai straipsniai*. Sudarė Romualda Dobranskienė. Šilutė, 2004, p. 21–36.

2 *Mažosios Lietuvos enciklopedija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003, t. 2,

p. 228–229.

3 *Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams*. Sudarė P. Pakarklis. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.

4 Preußens vergessene Pferdefreunde: Ein Blick auf Ostpreußens Litauer, p. 15–21.

metų daugiausia tarnavo Prūsijos princo Albrechto dragūnų pulke (Regiment Nr. 1), kuris oficialiai buvo vadinamas „Lietuviškuoju“, ir savo žygių kronikoje įrašė daugelį mūšių – nuo Chotitzo (1742), Kesseldorfo (1745) iki Kauno (1915) baigiantis Pirmajam pasauliniam karui (ten pat). Profesorius pastebi, kad ne vien vyrai, bet ir moterys bei mergaitės vyrams prilygsta, jodinėja ir rūpinasi žirgais. Recenzento motina Grėtė Stimbraitė, gyvenusį Lužų kaime (vok. *Schuszeiken-Janh*) netoli Klaipėdos, prisimindavo, kad vos būdama penkerių metų visų išgąščiai viena jodavusi pas kaimynus dvarininkus vokiečius.

M. Kleinas išsamiau aprašo naktigones, kurių metu kaimų vaikinai vieni, be suaugusiųjų priežiūros, prižiūrėdavo arklius kartais kartu su karves ir jaučius ganiusiomis merginomis. Nenuostabu, kad jaunimas pamėgo šias laisvės valandas. Piemenys ne tik krėsdavo vienas kitam pokštus, bet ir, susibūrę į didesnius būrius, puldinėdavo kaimyninius kaimus, net plėšikaudavo ir kaudavosi. *Tokie raitelių be balnų nuotykiškai tamsią naktį reikalauja kaip tik jaunų raitelių ir žirgų susitapatinimo, kurį „savo“ lietuviuose taip labai vertino „Prūsijos glorija“* (t. y. pergalingoji kariuomenė, p. 19). Kita tokios meilės žirgams pusė buvo pasienyje paplitusi arkliavagystė ir jų kontrabanda per senąją Prūsijos–Rusijos sieną. Beje, recenzento prosenelis iš Vanagų kaimo taip pat gana sėkmingai užsiėmė arklių kontrabanda per sieną, už kurios jo laukė „verslo partneriai“ – žemaičiai iš Veiviržėnų. Visa tai vyko, nepaisant to, kad Prūsijoje, manau, kaip ir carinės Rusijos valdomoje Lietuvoje, už tokius nusikaltimus teismai griežtai baudė. Dėl didelių bausmių atsirado naujas nusikaltimas – melagingas liudijimas teisme. O Rusijos valdomoje Lietuvoje arkliavagiams dar reikėjo bijoti ir kur kas žiauresnių bausmių: pagauti nusikaltimo vietoje jie vietinių žmonių būdavo be gailėsčio užmušami (p. 20).

Kitoje studijoje, temiška susijusioje su pirmąja ir pavadintoje „Jaunuoliai jau buvo už visų kalnų: subkultūra Prūsų Lietuvos ir Lietuvos kaimuose“, kultūrologas M. Kleinas kritikuoja paplitusį senolių skundą dėl *dabartinio jaunimo moralės nuopuolio*, kuris, esą, skiriasi nuo dar *sveiko pasaulio* anais laikais, ir klausia, ar jie iš tiesų *taip greitai užmiršo savo paauglystės metų slaptus džiaugsmus bei uždraustus kelius* (p. 23). Nusiėmus *rožinius praeities nostalgijos akinius*, galima guostis, jog ir *daug liaupsinta praeitis* nebuvo „geresnė“. Autorius nukreipia žvilgsnį į devynioliktojo amžiaus Prūsijos Lietuvą, kurioje ilgai išliko kaimiška gyvensena ir papročiai. M. Kleinui aišku, jog anuomet šeimos, tėvo ir Bažnyčios bei valdžios autoritetas dar beveik nebuvo palaužtas. Tuo tikslu jis, remdamasis kraštotyros duomenimis bei pasakojimais apie piemenų „bernų“ ir „mergų“ papročius naktigonės metu, bando išsiaiškinti, ar būta tuomet kokios laisvesnės „jaunimo kultūros“. Ji matomiausiai reiškėsi ne tik dainomis ir papročiais der-

liaus nuėmimo metu, bet ir gyvenimo partnerio paieškose bei vestuvėse. Tačiau visa tai dažniausiai neperžengdavo visuotinai pripažintų elgesio normų ir buvo kontroliuojama ne vien suaugusiųjų, bet ir jaunimo bendruomenėse. Net porų atsiskyrimas nuo kitų piemenų naktigonės metu nebuvo toleruojamas. Vakaronės (liaudiškai vadintos „vakaruškomis“) kaimuose buvo prižiūrimos tam skirtų suaugusiųjų. M. Kleinas čia cituoja kupiškėnų, visai ne Mažosios Lietuvos lietuvių, papročius⁵. Tai atrodo kaip nukrypimas nuo tautinių mažumų temos, tačiau tyrėjui šioje vietoje rūpi laisvos „jaunimo kultūros“ raiškos galimybė apskritai. Svarbiausia problema brandos amžiuje, be abejo, buvo santykiai su kita lytimi ir sutuoktuvės. Kupiškyje pora po sužieduotųjų viena galėdavo susitikti klėtyje tik dienos metu ir tik palikusi atviras duris. Kontrolė, aišku, anaip tol ne visuomet buvo „sėkminga“. Atrodo, jog katalikiškoje Lietuvoje papročiai buvo kiek griežtesni nei tarp religinių permainų sutrikdytų lietuvininkų.

Norėdamas palyginti M. Kleinas gvildena „bandomosios nakties“ paprotį, gyvavusį lietuviškuosiuose Prūsiose. Pirmąją užuominą apie tai, jo manymu, pateikė vokiečių keliautojas Johannas Arnoldas von Brandas 1702 metais⁶. Jis pirmiausia pažymi jaunimo svarbą tėvų ūkyje ir jo paveldėjimo atveju. Todėl visiems labiausiai rūpi nepasilikti be darbingų vaikų ir anūkų. Pasirodo, jau nuo amžių egzistavo poros tinkamumo vaikams gimdyti problema. Prieš susituokiant, t. y. sudarant ekonomiškai ir socialiai svarbų sandorį visam gyvenimui, jauniems žmonėms reikėjo pirma išbandyti vienas kito tinkamumą meilėje ir vaisinantis. Bandomosios naktys buvo dažniausiai su tėvų sutikimu jaukioje klėtyje. Merginos sakydavo: *Koks tu vyras* [vok. *Kerl* – H. A.], *jei dar neturėjai merginos? Todėl jie susižadėdavo ir netrukus suguldavo, tokiu būdu išbandydami vienas kitą. Jeigu jis arba ji pasirodo tinkami, tai jie ir pasilieka kartu, jeigu ne – jie, nei valdžiai, nei giminei*

5 M. Kleinas čia remiasi: DULAITIENĖ-GLEM-ŽAITĖ, Elvyra. *Kupiškėnų senovė, etnografija ir tautosaka*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958, p. 275 ir kt.

6 Nesutrupintas, pagal baroko laikų etiketą griozdiškas veikalo pavadinimas: Johan Arnolds von Brand / weylend J. U. D. und an der Universität zu Duißburg am Rhein professores ordinarii / REYSEN / durch die Marck Brandenburg, Preus-/sen, Churland, Liefeland, Pleßcovien, // Groß-Neugardien, Twerien, und Moscovien: / in welchen vieles nachdencklich wegen ge- / meldter Länder / wie auch der Lithauwer // Lebent-art / Gottesdienst / allerhand Cereimonien // Kleidung / Regierung / Rechtspflegung / und der- //

gleichen / angemercket // anbey: // eine seltsame und sehr Anmerckliche Beschreibung // von // SIBERIEN. // Alles nachgesehen und mit Nöthigen Über- // setzungen; Anmerckungen und Kupferstücken // gezieret und vermehret; auch mit der über des // Hn. Urhebers seeligen Abschied gehaltenen // Leichen-reden heraußgegeben // Durch // Heinrich-Christian von Hennin // der Artzneyen Doctor / und selbiger / wie // auch der Geschichten // Griechisch- und Lateinischen // Wohlredenheit in obgemeldeter Königlchen // Universität prof publ. // WESEL // Im verlag Jacobs von Wesel / Buchhänd- // lers daselbst 1702. Šį autorių M. Kleinas cituoja savo knygos p. 30–31.

neprieštaraujant, išsiskiria (lot. *necmagistratu, nec rotis obstantibus*): jei-gu jie pasilieka [santuokoje], bet vyras pasirodo netikęs, tada moteris slapta sugula su savo tarnu. Jie sako: ko vertas vyras be vaikų? Tai ji gali padaryti nevaržoma, nes jie visi miega kartu vienoje stuboje (J. A. von Brand, p. 92). M. Kleinas tik trumpai mini kone visur Europoje XVII a. egzistavusią bandomosios nakties praktiką, o kunigus piktinusį lietuvininkų elgesį aiškina netolimos praeities pagonišku tikėjimu. Mes galime pridurti, jog tokie papročiai visais laikais egzistavo visame pasaulyje ir visuose tautų sluoksniuose. Išsamesnę mokslinę apybraižą šia tema *Apie vokiečių būrų mergaičių bandomąsias naktis* 1780 m. parašė istorikas, teisininkas, tuomet Halės universiteto profesorius Friedrichas Christophas Johannas Fischeris (1750–1797)⁷. Jis plačiau pažvelgė į minimą reiškinį istoriniu ir geografiniu aspektais. Pradėdamas nuo antikos ir senųjų germanų papročių, autorius konstatuoja jų paplitimą net tarp viduramžių diduomenės ir karalių⁸. Surinkęs daugybę etnografinės medžiagos iš Europos, Amerikos indėnų, Afrikos genčių ir kt., F. Ch. J. Fischeris, atskirdamas bandomąsias naktis, skirtas abipusiam partnerių seksualiniam patrauklumui nustatyti, nuo išankstinio porų ar sužadėtinų sugyvenimo, kuris baigiasi vestuvėmis tik jaunajai pastojus, pagrindžia šiuos papročius socialiniu, ekonominiu ir šviečiamuoju aspektais, gina juos net tuo atveju, kai karalius nusiunčia savo patikėtinį nuotakai išbandyti arba kai jaunieji per priešvestuvines šventes sugula su skirtingais jaunuoliais šventovėse, kaip Indijoje ir Ceilone⁹. F. Ch. J. Fischeris taip pat girdėjo, kad *Lietuvoje tėvai nepritaria dukrų santuokai tol, kol jos gerbėjų pagrobiamos iš tėvų namų ir joms prievarta atimama skaistybė. Pas juos pastebima, jog jie ir vedusią jauną moterį laiko mergele tol, kol ji pastoja* (F. Ch. J. Fischer, p. 75). Baigdamas M. Kleino pradėtą temą, dar nurodysiu Lietuvių literatūros draugijos Tilžėje nario Carlo Capellerio surinktą medžiagą leidinyje *Kaip senieji Lėtuvininkai gyveno*, kurioje taip pat aprašomos bandomosios naktys¹⁰. Piršlys su jaunikiu, atvykę pas merginos tėvus, sodinami už stalo ir prasideda „užgertuvės“, per kurias jaunieji socijai vaišinami „branvynu“. *Po užgertuvių tai buvo klėtyje jaunavedžių lova pataisyta; nes kad isztikimai tėvai mergos mislyjo ant jaunikio, kad jis ją nepames, tai leido dukterį su jaunikiu į klėtį gult, paskui tegul žinos. Potam kožną Subatą jaunikis atjojo pas savo mergą ir pasveikino jęją ir jos tėvus* (p. 30). M. Kleinas mano, jog šie papročiai pasibaigė XIX amžiaus viduryje, tačiau, kaip rašo C. Capelleris, taip nebuvo. Beje, M. Kleinas cituoja iš C. Capellerio leidinio, bet ne šią vietą. Be abejo, turtingos našlės, nors ir su vaikais, visuomet buvo geidžiamos nuotakos. Prūsijoje jauni kunigai, norėdami gauti savo parapiją, būdavo bažnytinės vadovybės skatinami vesti buvusio kunigo našlę, kaip nutiko Taravos Anikės atveju. Tiesa, meilė nesusituokus visuomet egzistavo – su giminės, valdžios ar dvasininkijos leidimu ar be jo.

Trečioji studija vadinasi „Nuo „kvieslio“ iki „platzmeisterio“: iš dvikalbio gyvenimo Prūsijos Lietuvoje“¹¹. Gvildendamas Mažosios Lietuvos lietuvių dvikalbystės klausimą tautinio išlikimo aspektu, M. Kleinas remiasi gana gausiais XIX amžiaus vietinės kraštotyros liudijimais¹². Trijų dalių veikalo *Prūsų Lietuva ir Mozūrija* (1878–1879) autorius Albertas Weiβas pastebėjimuose iš Gumbinės apskrities teigė, kad *kai kurie tarp lietuvių gyvenantys vokiečiai laikui bėgant taip „sulietuvėja“, kad jie, nors ir turėdami tikrai vokiškas pavardes, kalba ir supranta vien lietuviškai* (p. 64). Priešingą fenomeną Mėlaukų apylinkėse to paties amžiaus viduryje pastebėjo vietinis metraštininkas Alexandras Hornas. Jo žodžiais, lietuviai *stebėtinai beveik visiškai primiršo savo istoriją. Jie nebesilaiko savo papročių, nebedėvi tautinių rūbų, nebedainuoja dainų <...> ir jų [lietuviškai] kalba yra kone vienintelė jų kilmės reminiscencija* (p. 64–65). Panašiai sako ir Wolffas, gyvenęs Norkyčiuose. Jis teigia, kad Gumbinėje ir Darkiemyje dauguma lietuvininkų kalbėjo vokiškai, o jų papročiai bei moralė jau buvo vokiški (p. 65). Tokie reiškiniai leidžia M. Kleinui perspėti skaitytojus, kad *etninė grupė apsibrėžia anaip tol ne vien kalba – galbūt net ne pirmiausia per ją. <...> Čia*

7 FISCHER, Friedrich Christoph Johann. *Über die Probenächte der teutschen Bauernmädchen*. Berlin; Leipzig: bei George Jacob Decker, 1780. Šio veikalo M. Kleinas savo knygoje nemini.

8 Kai kurie iš jų, pavyzdžiui, kaizeris Friedrichas III von Habsburgas (1414–1493) su popiežiaus Pijaus II palaiminimu prieš vesdamas Portugalijos princesę Eleonorą stropiai išbandė jos dėdės, karaliaus Alfonso Neapoliečio tuo tikslu atsiųstą merginą. Tai tik vienas iš gausių F. Ch. J. Fischerio minimų atvejų (p. 20–22).

9 F. Ch. J. Fischeris apibendrina: *Anie papročiai, kai merginos šventovėse atsiduoda bendram gašlumui arba kur vestuvių svečiai skina jos malonumų vaisius, arba kur tik tokios iš jų gali viltis ištekti, kurios jau netekėjusios pagimdė daug vaikų, arba ir šiaip labiausiai apleido savo skaistumą, berods, skirti vien iš moteriškosios lyties pusės pašalinti visas vaisinimo kliūtis bei trikdžius; o priešingai, anie papročiai, kai nuotakos pagrobiamos per didžiausius pavojus, ar ten, kur atliekamos kitos su smurtu susijusios ceremonijos, arba kur jaunikis pirmąsias naktis priverstas susieiti su jaunąja itin slapta ir su dideliais pavojais, priklauso anai rūšiai, kuri skirta vyro kūniškai galią patikrinti* (p. 105–106). Šiai kategorijai priklauso ir M. Kleino cituojami Prūsų

lietuvių papročiai.

10 *Kaip senėji Lėtuvininkai gyveno: Aufzeichnungen aus dem Kreise Stallupönen mit Anmerkungen und Wörterbuch von Carl Capeller, Professor an der Universität Jena*. Heidelberg: Carl Winter's Universitäts-Buchhandlung, 1904. C. Capellerio darbo fotokopija perspausdinta knygoje: *Lietuvininkai. Apie Vakarų Lietuvą ir jos gyventojus devynioliktajame amžiuje*. Paruošė Vacys Milius, vertė Vytautas Jurgutis. Vaga: Vilnius, 1970, p. 395–435.

11 Vom „kvieslys“ zum „Platzmeister“. Aus dem Leben mit zwei Sprachen in Preußisch-Litauen, p. 63–85.

12 Iš jų reikšmingiausi veikalai, berods, yra šie: WEISS, Albert. *Preußisch-Littauen und Masuren*. 3 Theile. Rudolstadt, 1878–1879; HORN, Alexander. *Culturbilder aus Altpreußen*, Leipzig, 1902; TRIBUKEIT, Friedrich. *Friedrich Tribukeit's Chronik. Schilderung aus dem Leben der Preußisch-litauischen Landbevölkerung des 18. und 19. Jahrhunderts mit Anmerkungen Sr. Excellenz des Königlich-Preussischen Staatsministers und Oberpräsidenten Herrn von Gofler-Danzig*. Herausgegeben von Alexander Horn und Paul Horn. Insterburg: Selbstverlag der Hrsgb., 1894. 2 Bl., III, 47 p.

riba tarp etninių „vokiečių“ Rytų Prūsijoje ir Prūsijos lietuvių paprastai anaip tol nepraeina ten, kur kalbama lietuviškai ar nekalbama (ten pat). Recenzentas nuosirdžiai patartų patriotiškai nusiteikusiems lietuviybės Prūsijoje tyrinėtojams kruopščiau pažvelgti ir į akulturacijos bei kalbų transferencijos (maišymosi) veiksnius, kaip tai studijos pavadinime minėtų žodžių pavyzdžiu demonstruoja M. Kleinas, ir pagaliau atsikratyti tautiškumo „vien per kalbą“ dogmos. Mėgstu polemškai teigti, kad mes, lietuvininkai, nebent jau tarpukaryje buvome „sėkmingai“ akultūruoti ir tapę lietuviškai kalbančiais vokiečiais. Dvikalbystė mūsųose išliko net nacių ir bolševikų laikais, bet dar neseniai savitai lietuvininkiška kultūra ir papročiai, kuriais taip žavėjosi Rytprusių intelektualai vokiečiai, jau buvo tapusi europietiška vokiška. M. Kleinas pateikia nemažai lituanizmo iš Rytų Prūsijos vokiečių tarmės, kuria ir mes kalbėjome greta literatūrinės kalbos. Lietuvininkų tarmėje, šalia germanizmo, ypač bažnytinuose spaudiniuose, aptinkame ir nemažai polonizmo.

Ketvirtoji studija kurioziškai vadinasi „Liustik, buršeliai...!“ ir, kaip sakoma paantraštėje, nagrinėja *kultūrinius ir politinius lietuvių padėties Prūsijos žemėje Ludwigo Rhesos laikais aspektus* (p. 87). Mažonoje Lietuvoje, ypač jos rytiniuose rajonuose, lietuvių kalba vis labiau nyko, nes ji Vokietijos kontekste prarado savo kultūrinės ir administracinės funkcijas (p. 89). Lietuvininkų asimiliacijos šaknys siekė XVIII amžių¹³. M. Kleinas atkreipė dėmesį į migracijos ir militarizmo pasekmes Prūsijos lietuviams. Trumpai užsimenama apie *lietuvių* sampratos problemą ir ginčo dėl jos tarp Vaclovo Biržiškos ir Kurto Forstreuterio bergždumą. Nei žmonių kalbiniai įpročiai, nei genealoginių medžių rekonstrukcija nesuteikia patikimos orientacijos, pavyzdžiui, Karaliaučiaus universiteto profesoriaus M. L. Rhesos kilmės klausimu. Lietuviškai kalbėjęs ir rašęs, dėstęs ir pamokslavęs M. L. Rhesa pats pakeitė savo vokišką vardą „Martin“ į lietuvišką „Jedemin“ (Gediminas), o tai liudija apie jo tautinį lietuvišką apsisprendimą ir sąmoningumą (nors iš daugiau nei 40 M. L. Rhesos paliktų raštų tik 6 parašyti lietuviškai; p. 90–92). M. L. Rhesa akivaizdžiai norėjo ir turėjo gyventi dviejose kultūrose. Nūnai įsivyravo definicija, kad *etninės vienybės (priklausomybės) pamatinis elementas yra jos (grupės) narių sąmoningumas etninio-kultūrinio tapatumo klausimu* (p. 92, 10 išnaša). Šiuo klausimu tenka matyti skirtumą tarp tautos inteligentijos, kuri Prūsijoje sugebėjo sąmoningai suvokti ir atskirti tautybes, ir savo papročių besilaikančios ir naujovių mažiau paliestos valstietijos.

Gana svarbus, bet mažai tyrinėtas veiksnys vokietinimo laikotarpiu buvo tarnyba Prūsijos karalystės, o vėliau Vokietijos reicho armijoje. Ten buvo galima ne tik susipažinti su skirtingų tautybių į kariuomenę prievarta paimtais ir samdytais eiliniaisiais, bet ir pamatyti Europos šalis, pasimokyti kitų kalbų, patirti

kitokių papročių. Prūsiskosios Lietuvos provincijos pakraštys – panemuniais nuo Tilžės iki Įsruties ir Gumbinės – buvo sistemingai apstatytas kareivinėmis su garnizonais, kur vidutiniškai 20 metų greta vietinių lietuvių tarnavo ir svetimšaliai. Prūsijos Lietuvoje jie nebuvo apgyvendinti pačiose kareivinėse. Svetimšaliai kareiviai miestuose buvo įkurdinti pulko parūpintose patalpose vietinių gyventojų namuose. Artimai bendraudami, žmonės greitai susipažindavo, pigiau įsikurdavo, valstybė net skatino karius tuoktis su vietinėmis valstietėmis – kad užaugintų naują karių kartą. Be to, kareiviai laisvalaikio galėjo užsiimti amatais ir prekyba. Tokiu būdu dažnas lietuvių kaimas tapo etniškai „maišytas“. Taikos laikais kariai kasmet dešimčiai mėnesių buvo išleidžiami į namus. Kadangi daugybė šauktinių buvo išlaisvinami nuo tarnybos ir, be to, buvo galima išsipirkti, nepasiturintiems lietuvininkams būrams teko nproporingai dažnai tarnauti. Jie mažų mažiausiai išmokdavo komandų iš rikiuotės statutų, išleistų lietuvių ir vokiečių kalbomis, ir kareiviško paklusnumo, būdavo aprenkti tvarkingomis uniformomis ir tėviškės kaimuose darydavo išpūdį. Kitas militarizacijos veiksnys buvo vaikų ugdymas pulkų (regimentų) dislokavimo vietose. Jose buvo steigiamos mokyklos būrų vaikams, o į pensiją išleisti arba demobilizuoti dėl sužeidimų raštingi seržantai tapdavo mokytojais. Tokiu būdu *prūsiškai tvarkingas gyvenimo būdas* nuolat skverbėsi į lietuvių kaimus ir pastoges (p. 99–104).

Kitas veiksnys buvo protestantizmas, Mažosios Lietuvos lietuvių siejantis su Vokietijos bei Europos kultūra, o kartu ir vis labiau skiriantis juos nuo neišprususių, nuskurdintų Didžiosios Lietuvos lietuvių katalikų. Pagaliau ir technikos diegimas žemės ūkyje – plūgas vietoj žagrės, dalgis vietoj pjautuvo – darė savo. Apibendrinamas militarizavimo įtaką lietuvininkams, M. Kleinas konstatuoja, jog gimtosios kalbos nauda kariuomenėje nebuvo didelė, kadangi ji tiko nebent bendraujant su tautiečiais, bet ne su karininkais ir kareivinių miestų gyventojais. Be to, lietuvių kalboje trūko karinės kalbos terminijos (p. 107). Visa tai lėmė savos kalbos ir net kultūros nuvertinimą, o vokiečių kalba tapo vis prestižiškesnė. Dėl šios priežasties, taip pat turint omenyje kariuomenės ir kitus minėtus veiksnys per visą XIX amžių kaimuose vis sparčiau plito dvikalbystė (p. 109), kuri, žinoma, nebuvo visuotina. Apie tai liudija dar ilgai teismuose, administracijoje įdarbinti vertėjai ir lietuviškos pamaldos bažnyčiose. Ragainės apskrities teismo tarėjas Jodocas Donatas Hubertas Temme, dirbdamas Mažajoje Lietuvoje ir susipažinęs su lietuviais bei pasienio rusakalbiais ir lenkais,

13 M. Kleinas (p. 90, 4 išnaša) čia nurodo Algirdo Matulevičiaus studiją *Mažoji ir Didžioji Lietuva. Lietuvininkai ir lietuviai*. Iš *Lietuvos mokslas*,

1994, t. 2, kn. 3/4, p. 27, pastebėdamas, kad *germanizacijos* sąvoka šiam periodui, jo nuomone, dar netaikytina.

savo *Atsiminimuose* (*Erinnerungen*. Leipzig, 1883) pažymi: *lietuviai, beje, buvo kiečiausi iš jų, reikalaujantys, kad su jais būtų bylinėjamas lietuvių kalba* (p. 110). Vis dėlto, paveikti pranašesnės miestietiškos kultūros vilionių ir švietimo perspektyvų, lietuvininkai ėmė tapatintis su Prūsijos valstybe ir rodyti ištikimybę viešpataujančiai Hohenzollernų dinastijai (p. 111). Tačiau, perspėja M. Kleinas, tai jokių būdu nevalia interpretuoti kaip tautinio tapatumo praradimo. Gal net priešingai, kai 1872 metais iš pradinių mokyklų buvo išguita lietuvių kalba, jie stojo piestu jos ginti, rašė peticijas ir reikalavimus, demonstravo ir rinko savo kandidatus į Vokietijos reichstagą ir Prūsijos landtagą (ten pat). Ne vienas Mažosios Lietuvos lankytojas vokietis pastebėjo ryškų lietuvininkų atsiribojimą ir nepasitikėjimą juo. J. D. H. Temme minėtoje vietoje šitaip apibūdina lietuvių: *Lietuvis užsidares, nepasitikintis, ypač vokiečiu, kurio jis nekenčia ir niekina savo neapykanta. Lietuvių patarlė sako: „Ir kvailiausias lietuvis yra gudresnis už gudriausią vokiečių.“ Ši antipatija turi savo priežastis. Lietuvis negali pamiršti savo senos istorijos, būtent susidūrimo su užkariautojais vokiečiais* (p. 112). M. Kleinas daro išvadą, kad didžiojoje agrarinėje aplinkoje gyvenančių Prūsų lietuvių akultūracija, sąveika su vokiečių kultūra anuomet jokių būdu nereiškė neišvengiamo etninio tapatumo atsisakymo. Ji tiesiog yra iš politinių arba socialinių sumetimų vykusio tapatumo kaitos prielaida (ten pat).

Tolesnė studija pavadinta „Interkultūrinis produktas: „Putzmalūnas“: etninis tapatumas ir kalba Prūsijos Lietuvoje“. Putzmalūnas buvo naujas agrarinės industrializacijos produktas – mašina, lietuvių vadinama vėduokle, vėdykle arba arpu (p. 113–114). Šis vokiškai lietuviškas kalbinis naujadaras tarsi atspindi lietuvininkų akultūraciją pažangaus ūkio mechanizavimo srityje. Tačiau tai dar nevadintina etninės grupės asimiliacija kitoje tautoje. Nepaisant slenkančio vokiečių Mažosios Lietuvos pietinėje ir vakarinėje dalyje, *abiejose Nemuno pusėse, ypač Klaipėdos krašto šerdyje, dar XX amžiuje daugumoje šeimų buvo šnekama vietine lietuviška tarme <...>, taip kad apie 1900 metus Klaipėdą galima vadinti vokiečių kalbos sala Klaipėdos krašte* (p. 122). Dėl didėjančių komunikacijos vokiečių kalba galimybių ir administracinių valdžios priemonių ilgainiui lietuvininkų gyvenimo planai vis labiau siejosi su kitų rytprūsiečių gyvensena (p. 130). Kalbų maišymasis trukdė išlaikyti tautinį tapatumą. Prisidėjo gimtosios kalbos menkavertiškumo pajauta, peraugusi į psichologinį savo paties, kaip lietuvio, asmens nuvertinimą. Kunigas Paulius Schultze, paskutinis Pilupėnų kunigas, kurio liūdnavais atsiminimais¹⁴ apie lietuvių kalbos išnykimą savo studijoje daugiausia remiasi M. Kleinas, konstatuoja, kokią įtaką socialiniai veiksniai turėjo parapijiečiams: *Daugybėje atvejų iš lietuvių šeimų kilusieji atmetė lietuvių kalbą, kad išvengtų savo prestižo menkinimo. Liūdnavas likimas kartos, priverstos iš-*

gyventi, kai tėvų kalba nebeperimama po jų atėjusios kartos. Aš pažinojau keletą lietuvių, kurie neberado galimybių savo šeimose vartoti lietuvių kalbą (p. 136).

Intriguojančio turinio tyrimas „Kas buvo Anna Jogszis? J. D. H. Temme's „Vaizdai iš Lietuvos“ yra pirmas iš dviejų M. Kleino darbų apie iki šiol Lietuvoje mažai kam žinomą teisininką ir rašytoją Jodocą Donatą Hubertą Temme'ę¹⁵, iš darbo teismuose patirties Ragainėje ir Tilžėje rašiusį romanus apie lietuvininkų gyvenimą¹⁶. Savo autobiografiniuose Atsiminimuose J. D. H. Temme, anot M. Kleino, su tiesiog girdimu jauduliu aprašo kiek absurdišką, tiek ir sukrečiantį

14 SCHULTZE, Paul August Ludwig. *Der Ausklang der litauischen Sprache im Kirchspiel Pillupönen, Kreis Stallupönen*: Beiträge zur Geschichte und Volkskunde des ostpreussischen Grenzgebiets: Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Universität Halle-Wittenberg vorgelegt. Halle: 1932. 78 p.

15 Dar būdamas jaunas teisininkas Jodocas Donatas Hubertas Temme (1798–1881), kilęs iš Vakarų Vokietijos Vestfaleno hercogystės, karjeros sumetimais 1833 m. drįso priimti pasiūlymą dirbti tolimiausioje provincijoje – Prūsų Lietuvos Ragainės apskrities teismo tarėju (Kreisjustizrat). Čia jis dirbo ketverius metus ir itin susidomėjo vietinių lietuvių, kuriuos tiesiog pamilo, gyvenimu. Grįžęs į Vokietiją, Temme dėl savo liberalių demokratišnių pažiūrų nespėjęs karaliaus Friedricho Wilhelmo IV nemalonės ir už bausmę buvo nusiųstas eiti krašto bei miesto teismo direktoriaus pareigas Tilžėje. Čia jis toliau rinko medžiagą apie Prūsų lietuvininkus ir už sienos tuometinės Rusijos valdomoje Didžiojoje Lietuvoje gyvenančius lietuvius. Vėl grįžęs į Berlyną, J. D. H. Temme aktyviai dalyvavo 1848 metų revoliucijoje ir buvo išrinktas Prūsijos nacionalinės asamblėjos, kurioje priklausė kairiųjų frakcijai, nariu, o Tilžėje – į Prūsijos deputatų parlamentą. Dėl „nesiliaujančios demokratinės veiklos“ ir tariamai valstybės išdavystės jis buvo suimtas ir kalėjo devynis mėnesius, o vėliau neteisėtai atleistas iš valstybės tarnautojo pareigų. Privalėdamas išmaitinti savo gausią šeimą J. D. H. Temme ėmėsi žurnalisto ir rašytojo veiklos, kol 1852 m. gavo neapmokamą profesiaus vietą Ciuriche. 1875 metais jis dar kartą grįžo į savo pamėgtą Tilžę, bet, mirus žmonai, vėl išvyko į Šveicariją. Žr.: <<https://de.wikipedia.org/wiki/>

Jodocus_Temme>. Temme parašė daug romanų, apysakų, esė, galbūt iš viso net apie 150 veikalų. Nors literatūros snobai vertina jo kūrinius kaip „poetiškai menkaverčius“, perskaitęs kelis jo romanus, kaip, pvz., „Anna Jogszis“, „Schwarzort“, „Die schwarze Mare. Bilder aus Lithauen“, bei jo autobiografinius atsiminimus „Erinnerungen“, vien dėl jo darbų gausos ir pasakojimo intrigos bei išsamios etnografinės medžiagos J. D. H. Temme'ę norėčiau gretinti su Ernstu Wichertu, Hermannu Sudermannu ar Johannesu Bobrowskiu. Tikiuosi, kad jis ras vertėjų bei skaitytojų ir Lietuvoje. Recenzentas tikisi, kad šių kūrinių motyvais bus pastatytas ir filmas ar teatro inscenizacija.

16 J. D. H. Temme's veikalus ir romanus, pavyzdžiui, tokius kaip intriguojančios apysakos „Persekiojamasis bei Patrakėlio testamentas“ (originalo kalba paskelbtus rinkinyje *Erzählungen: Ein Verfolger; Das Testament des Verückten*) galima pasiskaityti internete adresu: Bayerische Staatsbibliothek Digital reader. Kone visas romanų ir kitų darbų sąrašas pateiktas čia: <http://de.wikisource.org/wiki/Jodocus_Donatus_Hubertus_Temme>. Vienintelė išsamesnė monografija apie J. D. H. Temme's kūrybą yra Maxo Gusto veikalas J. D. H. Temme. *Ein münsterländischer Schriftsteller und Politiker des 19. Jahrhunderts*: Dissertation, 1913. Münster in Westfalen: Coppenrath, 1914. 207 p. Tiesa, VDU doktorantė Nijolė Brazauskienė, remdamasi komparatyvinės imagologijos metodu, neseniai paskelbė straipsnį „XIX a. Mažosios Lietuvos įvaizdis Jodocus'o Donatus'o Hubertus'o Temme'ės romane „Anna Jogszis“. Žr.: *Literatūra*, 2014, nr. 56, t. 4. Jis skelbiamas ir internete.

įvykį per gaisrą Ragainės pilyje 1829 metais. Apie jį autorius girdėjo iš pasakojimų, tačiau pasakojimus patikrino ir teismo bylose (p. 141). Istorija tokia: kalėjimu paverstoje Vokiečių ordino Ragainės pilyje kalėjo du žydų pirkliai ir jų motiną nužudžiusi mergaitė Ana, pasmerkta mirti žiauria mirtimi – ant rato. Dvi dienas prieš bausmės vykdymą vienas nusikaltėlis, norėdamas pasprukti, padegė pilį. Dauguma kalinių žuvo liepsnose. Bet penktame aukšte kalėjusi Ana klykdama prisišaukė į pagalbą gaisrininkus ir žiūrovus – jie iš patalų ir šieno sukrovė didelę kupetą po jos langu. Ana šoko ir išliko gyva. Tačiau Prūsijos teismai negailestingi – po dviejų dienų nuo išsigelbėjimo ji buvo žiauriai nužudyta ratu sutraiskant kaulus, pradedant nuo kojų ir baigiant galva (p. 141–142). M. Kleinas stebisi, kodėl tiek daug etnografinės medžiagos apie XIX amžiaus Mažosios Lietuvos lietuvių gyvenimą pateikuso J. D. H. Temme's darbai vis dar lieka nenaudojami. Jie tikriausiai net nežinomi šiaip jau daug apie Mažąją Lietuvą rašantiems šiuolaikiniais lietuvių istorikams ir etnografams, savo tyrimuose besiremiantiems ne itin gausiais devynioliktojo amžiaus šaltiniais ir literatūra (p. 144–145). Paveiktas šios tragedijos, J. D. H. Temme griežtai pasisakė prieš mirties bausmę. Jis Anos atvejį minėjo net keliuose romanuose ir moksliniuose darbuose apie civilinę teisę.

Annos Jogszis vardu pavadintame romane skaitome kiek neistorišką, jaudinančią ir tragiškai pasibaigusią iš Rusijos carų valdomos Lietuvos pabėgusios grafienės ir jauno Mažosios Lietuvos lietuvio baudžiauninko meilės istoriją. Jiems išvažiuoti į Ameriką padėti žada Ana, bet galop pati tampa žudike. Intriga tęsiasi per visas keturias romano dalis¹⁷. Taigi jos čia net atpasakoti neįmanoma. Kuršių pamario Įsės kaimo, Žemaitijos kaimų gyvenimo bei pasienio kontrabandos ir rekrūtų gaudymo Rusijoje (žmonių vadinamos „branka“) aprašymai tikrai verti istorikų dėmesio. Romano pabaigoje autorius pasakoja apie tikruosius, neaprašomai žiaurius žydų skerdynių įvykius, pateikia bylos duomenis ir samprotauja apie psichinius žudikių motyvus, prisipažindamas: *Aš nedrįsau spėlioti apie žydų žudikių sielos bedugnes* (p. 154). M. Kleinas mano, jog J. D. H. Temme, prisimindamas savo *gražius metus, išgyventus Lietuvoje*, tikriausiai buvo sužavėtas lietuvių moterų grožio ir orumo. Apie lietuves 1854 m. paskelbtame romane *Juodoji Marė* jis rašė taip: *Jokia kita moteris, išskyrus ją, nesėdi lengviau, išdėdžiau ir gražiau ant žirgų. Lietuvės moterys žino posakį: „Gražiai moteriai ir kilniausias ponas kelią užleidžia.“ Išties, kai Tilžės žemumų lietuvė savo gražumu, su derama margine (apdaru) ir savo skoningu galvos apdaru šmaikščiai pažvelgia į jus nuo savo mažo arkliuko primindama šį posakį, tai ir jums atsitiks taip, kaip šių eilučių rašytojui ne kartą nutiko – jūs taip pat mielai ir noriai duosit jai kelią net blogiausiuose vieškeluose, lygiai kaip jūs iš mandagumo užleistumėt vietą įno-*

ringai damai elegantiškiausiuose salonuose (p. 155–156). Recenzento manymu, kiek teko bendrauti su užsienio turistais, tai jie apie šiandienos lietuves vis dar tokios pat nuomonės kaip ir romano autorius.

Dar vieno tyrimo panašia tema „J. D. H. Temme’s literatūrinis paminklas „Kakšių bala“ autorius tęsia šiandieninėje Lietuvoje mažai žinomo Mažosios Lietuvos vokiečių teisininko ir rašytojo kūrybos analizę. Trijų dalių romano *Juodoji Marė* pavyzdžiu M. Kleinas nagrinėja J. D. H. Temme’s romanų geografinių ir kalbinių duomenų patikimumą. Mistiškas ežeras prie pat Prūsijos ir Rusijos sienos, apsuptas tankių miškų ir nepereinamų pelkių, vadinamas „Kacksche Ball“ (spėju, jog ežeras vadinamas Kakšių kaimo, vok. *Kackschen*, Ragainės apskrityje vardu), buvo naudojamas kontrabandininkų, ypač 1823–1827 metų agrarinės krizės laikais, kai vietiniai gyventojai buvo itin nuskurdę. J. D. H. Temme atvirai kritikuoja Prūsijos valdžios beatodairiškus bei absurdiškus, kontrabandininkus pernelyg griežtai baudžiančius įstatymus, verčiančius pasienio lietuvius, šiuo atveju kūrinio herojų jaunąjį Ašmį Dučkų, veikiau nusiikalsti nei jiems padėti (p. 170–174). Būdamas komisaras ir teisėjas, privalantis persekioti nusikaltėlius, rašytojas teisme gailisi vien lietuviškai arba šiek tiek Rytų Prūsijos vokiečių tarmę tesuprantančių vietos gyventojų. M. Kleinas, kritiškai įvertinęs J. D. H. Temme’s topografinius ir kalbinius duomenis, padaro išvadą, jog nemažai kultūros istorijos faktų pateikiantis *tekstas yra artimas savo laikui ir dalykiškai perduoda prūsiškos teisėtvarkos bei policijos esmę konkrečios politinės situacijos fone* (p. 185).

Kitame tyrime „Kunigas Donelaitis ir bažnytinė disciplina“ (sąvoka *bažnytinė disciplina* teikiama kaip M. Kleino vartojamos sąvokos vokiečių kalba *Kirchenzucht* atitikmuo) autorius analizuoja dar vieną lietuvininkų vokietinimo ir drausminimo Prūsijoje veiksnį – liuteronų protestantų tikybą. Jo žinomiausias atstovas kaip tik yra Tolminkiemio klebonas Kristijonas Donelaitis. Poeto kalba yra liuteriškai grubi, nebijanti stiprių lietuviškų tarminių žodžių. Pasirodo, jau pirmasis *Metų* leidėjas, profesorius Martinas Ludwigas Rhesa neištvėrė *neišvalęs tokio balasto* iš kai kurių poemos vietų. Būrai smuklėse, anot M. L. Rhesos, nutolstant nuo poeto originalo, *nebekvykė kiauliškai*, nors vokiškame Hermano Buddensiego naujame *Metų* vertime į vokiečių kalbą (1970) graudunami už tai, kad rengiasi gėdingai prancūziškai, o į bažnyčią tik galvą ikiša ir skuba į smuklę lošti ir šokti, kur prisilaka ir ima kiauliškai blevyzgoti (p. 192)¹⁸.

17 Anna Jögszís. Vom Verfasser der neuen deutschen Zeitbilder, der Verbrecher u.s.w., Leipzig: Verlag Hermann Schultze, 1856. Šioje knygoje nuo valdžios besislapstantis J. D. H. Tem-

me savo pavardės kaip autorius nenurodė.

18 DONELAITIS, Kristijonas. *Die Jahreszeiten*. Ein litauisches Epos. Nachdichtung und Geleitwort von H. Buddensieg. Leipzig, 1970, p. 77.

Donelaičio *Metų* vertimo dedikacijos Wilhelmui von Humboldtui eilėse M. L. Rhesa *trumpai ir taikliai*, kaip sako M. Kleinas, apibūdina „*dainiaus*“ esmę: *Jis kaimiečių būrį mokė ūkininkaut darbščioj tyloj, / bijoti Dievo iš širdies ir tėviškės prabočius mylėt* (p. 191). Išties, nors Donelaitis laikomas pasaulietinės lietuvių literatūros pradininku Lietuvoje, jo poema laikytina tipiškai liuteronišku pamokslu iš sakyklų, kaip savo straipsnio pavadinime teisingai pabrėžia ir D. J. Valiukėnaitė¹⁹. M. Kleinas *Metus* priskirtų Donelaičio laikais Europoje populiariai *pamokomajai poezijai* (Lehrdichtung), kurią gerbė ir Johannas Wolfgangas von Goethe (p. 190). Be abejo, Donelaitis rašė didaktiniais sumetimais – mokyti ir skatinti savo būrus laikytis krikščioniškų dorybių pietistiniu supratimu²⁰: darbštumo ir našumo, saiko, net askezės valgant ir geriant, blaivybės ir paprastumo gyvenime, ištikimybės Bažnyčiai, atsidavimo savo likimui, kad ir koks jis būtų slogus, ir visiško paklusnumo valdžiai bei Prūsijos karaliui. Šis paskutinis punktas, galima sakyti, buvo konstitucinis. *Metų* autoriaus gyvenimo metais karaliavęs Friedrichas II Didysis (1740–1786), lietuvininkų vadinamas Pričkum, kaip švietimo klausimu absoliutus valdovas, buvo pakantus visoms religijoms ir žmonių nuomonėms (jis net panaikino laikraščių ir knygų cenzūrą) su sąlyga, kad jie vykdys jo įsakymus ir valią, kadangi *pirmoji piliečių pareiga yra tarnauti tėvynei*. Nuo pat Martino Lutherio laikų Protestantų bažnyčia, laikantis apaštalo Pauliaus žodžių, kad kiekviena vyriausybė ateina nuo Dievo (Rom 13.1–7), buvo pajungta valdžios autoritetui, priešingai nei katalikų kraštuose, kur Bažnyčia yra tarsi suverenas. Karaliaučiuje buvo įsteigta valstybės įstaiga – Karališkoji konsistorija, kuri skyrė kunigus, rūpinosi įsakymų laikymusi ir visose parapijose reguliariai vykdė vizitacijas. Prūsijos karalius Friedrichas II savo „Politiniame testamente“ rašė: *Tam tikra prasme aš esu Liuteronų bažnyčios popiežius ir Reformatų bažnyčios šefas*²¹. Kuniagai virto Prūsijos valstybės tarnautojais (p. 196). Donelaitis kruopščiai laikėsi valstybės potvarkių ir bažnytinės tvarkos (Kirchenordnung). Jis tvirtina: *Aš visuomet buvau paklusnus M. K. [vok. seiner Majestät des Königs – karališkosios didenybės įvardijimo trumpinys – H. A.] pavaldinys. Visa mano parapija žino, kad aš dažnai kalu jiems K. [karaliaus] įsakymus bei paklusnumą* (p. 196). Kadangi liaudis geriausiai pasiduoda paklusnumui valdžiai, jei ji yra tikinti ir krikščioniškai morali, Prūsijos kunigai buvo skatinami jį uoliai diegti iš sakyklos ir raštais²². Tokiu būdu ir K. Donelaitis, galbūt net skaitydamas savo poemą iš sakyklos, pareigingai, tačiau atlaidžiai savo *avinėlius* skatino Dievui ir valdžiai nebenusidėti. M. Kleinas išsamiai aptarė K. Donelaičio užrašus ir pasabas Tolminkiemio bažnyčios krikšto metrikoje, kurioje kunigas registravo nusidėjusius santuokai ir *keikė kekšes*, pagimdžiusias nesantuokinius vaikus.

Antra vertus, krikščionis kunigas Dievo maloningai meldžia jiems ir atleisti. M. Kleinas pastebi, jog tarnystė Dievui ir karaliui neleidžia aiškiai atskirti Bažnyčios ir valstybės įtakos sferų, taigi *bažnytinė disciplina* (Kirchenzucht) buvo paveiki pavaldinių socialinio drausminimo priemonė (p. 206). Savo būrus mylinčio kunigo kūriniuose, kaip teigia tyrimo autorius M. Kleinas, *reikalavimo ir tikrovės neatitikimas religiniame Tolminkiemio parapijos gyvenime* gerai matomas (p. 206). Prūsų lietuvis nepasiduoda nutautinimui net religijos vėriamas!

Veikale skelbiamas straipsnis „Bet maži, paprasti, nemokyti lietuviai būrai...: Martynas Jankus ir Vokiečių reichas“²³, M. Kleino parašytas 2008 metais Martyno Jankaus 150-ųjų gimimo metinių proga. Tekstas buvo išspausdintas serijiniame leidinyje *Annaberger Annalen über Litauen und deutsch-litauische Beziehungen*. Jis yra daugiau pažintinio pobūdžio, nes mini Lietuvoje žinomus faktus, darbus ir įvykius. Svarbiausias analizuojamas klausimas yra tautinės valstybės formavimas ir tautinės Prūsų lietuvių mažumos priklausymas jai. Gana įdomios nuorodos į M. Jankaus populiarumą šiuolaikinėje Lietuvoje, bet menkas jo žinomumas vokiečių politikoje ir literatūroje. Tik pradinę mokyklą tebaigęs M. Jankus atkakliai, tačiau ne itin sumaniai agitavo už suabsoliutiną lietuvių ir prisijungimą prie 1918 m. atkurtos Lietuvos Respublikos. Kai

19 VALIUKENAS, Delija Joana. Donelaičio „Metai“: eilės iš sakyklos. *Metmenys*, 1982, [t.] 43, p. 3–25. Tas pat žr.: VALIUKENAS, Delija Joana. Donelaičio „Metai“: eilės iš sakyklos. Iš *Egzodo Donelaitis*: lietuvių išeivių tekstai apie Kristijoną Donelaitį. Sudarė ir parengė Mikas Vaicekuskas. Vilnius: Aidai, 2001, p. 381–402.

20 Apie tai plačiau rašo Darius Petkūnas. Žr.: Kunigo Kristijono Donelaičio ganytojiška veikla, teologiniai motyvai „Metuose“ ir kituose raštuose. *Tiltai*. Priedas, 2005, nr. 27, p. 61–88.

21 Žr.: <<http://friedrich.uni-trier.de/volz/7/149/text/>>. Beje, tame pačiame „Politiniame testamente“ Friedrichas sako: *Naudingiausias piliečių dorybės yra žmogiškumas, teisingumas, narsumas, budrumas ir darbštumas*. Žr.: <<http://friedrich.uni-trier.de/de/volz/7/150/text/>>.

22 Laiške savo bendraminčiui Volterui Friedrichas Didysis rašo: *Nėra nieko beprasmiškesnio už mintį apie norą išguiti iš liaudies prietaringumą* [čia jis turi omeny religijas apskritai]. *Prietarai yra liaudies protas – ir negi ši kvaile liaudis nusipelno būti apšviesta?* (Cit. pagal: REINERS, Ludwig. *Friedrich –*

das Leben des Preußenkönigs. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1952, p. 293). Beje, atrodytų, kad Friedrichas Didysis užbėgo už akių Karlui Marxui, kuris, kaip dažniausiai cituojama, atseit sakęs, jog religija esanti „opiumas liaudžiai“. Tačiau K. Marxas religiją apibūdina kaip liaudies paguodą, o ne jai valdžios peršamą svaigulį: *Religija yra prispaustos kreatūros (padaro) atodūsiai, yra beširdžio pasaulio siela, bedvasių aplinkybių dvasia. Ji yra liaudies opiumas* (žr.: Hegelio teisės filosofijos kritika, 1844. In MARX, Karl; ENGELS, Friedrich. *Werke*. Bd. I. Berlin: Dietz Verlag, 1970, p. 378). Tezė, kad, atseit, religija yra valdančiųjų klasių sukurtas „opiumas liaudžiai“ jos engimo tikslais, paskelbta Vladimiro Lenino, leido jam naikinti religijas ir bažnyčias bei persekioti tikinčiuosius.

23 „*Sondern kleine, einfache, ungebildete litauische Bauern ...*“ Martynas Jankus und das Deutsche Reich, p. 207–240. Tyrimas taip pat publikuotas ir lietuvių kalba Vilniaus universiteto mokslo darbuose (žr. KLEIN, Manfred. Martynas Jankus ir Vokietijos Reichas. *Knygotyra*, 2009, t. 52, p. 38–58).

prijungimas įvyko, jis visus nuopelnus už tai mėgo prirašyti sau vienam, kaip, beje, ir Jonas Vanagaitis, Vilius Gaigalaitis (kaltinimas V. Gaigalaičiui perdėtas), Jonas Polovinskas-Budrys bei kiti veikėjai. Iš Domo Kauno publikuotų Martyno Jankaus publicistinio žanro atsiminimų, pagal pateikimo formą – laiško Getingeno universiteto profesorius Eduardui Hermannui knygos autorius M. Kleinas cituoja atsiminimų autoriaus patetiškus žodžius apie tai, kad vien neveiklūs patriotai tebesėdi ant išnaikintos ir išmirusios tautos karsto ir ašaromis laisto žemelę su probočių pelenais, bet vien *paprasti, nemokyti lietuviški ūkininkėliai senos Salavijos* [Skalvos – H. A.] atsidavę gynė nors tautos garbę²⁴. Pats Prūsų Lietuvos patriarchu pasivadinęs ir tais laikais kartais atsakingas pareigas ėjęs M. Jankus (teiginys tikslintinas: taip jį ir kitus Mažosios Lietuvos politikus per iškilmingą Lietuvos Valstybės Tarybos posėdį, vykusį 1920 m. kovo 20 d. Kaune, pavadino šios Tarybos pirmininkas Stasys Šilingas²⁵) laikinai patraukė Vokietijos vyriausybės ir administracijos dėmesį (per savo informantus rinko apie jį medžiagą). Tačiau Reicho dėmesys atslūgo, kai Klaipėdos kraštas tapo Lietuvos Respublikos dalimi.

Knygos pabaigoje publikuojama M. Kleino studija „Lietuviškos knygos iš kunigo Josijo Lorcko kolekcijos (1723–1785) Kopenhagoje“²⁶, be abejo, daugiausia sdomins knygotyrininkus. Kopenhagos evangelikų liuteronų kunigas J. Lorckas buvo vienas iš didžiausių XVIII amžiaus Europos bibliofilų. Jo asmeninę biblioteką sudarė apie 5 000 Biblijos tomų 49 pasaulio tautų kalbomis. Visą biblioteką tame pačiame amžiuje nupirko hercogas Karlas Eugenius von Württembergas ir išgabeno į kunigaikštystės sostinę. Dabar didžioji jos dalis saugoma Viurtembergo krašto bibliotekoje Štutgarte. M. Kleino tyrimas atskleidžia, kad kunigo pomėgis knygoms jį susieja ir su lituanistika, nes asmeninėje bibliotekoje buvo ne mažiau kaip šešios jau tais laikais retos ir vertingos knygos lietuvių kalba. Siekdamas atskleisti J. Lorcko domėjimąsi knygų kolekcionavimu, autorius išsamiai apibūdina bibliofilo biografiją, kurioje išryškina jo kilmę, studijas, tarnystę Kopenhagos vokiečių bendruomenės bažnyčioje, bendradarbiavimą mokslo žurnaluose. Tai ir paskatino kunigą 1753 m. pradėti rinkti Biblijas. M. Kleinas nustatė, kad Biblija J. Lorcką, kaip kolekcininką, domino tik kaip knyga. Jis net parašė dviejų tomų veikalą *Biblijos istorija*. Visos bibliotekoje turėtos lietuviškos knygos buvo išleistos Karaliaučiuje, tad priklauso Mažosios Lietuvos lietuviškajam spaudos paveldui. Knygos išliko iki šių laikų, todėl autorius jas išsamiai bibliografiškai aprašė, apibūdindamas jų architektoniką, materialiąją kultūrą, pateikdamas proveniencijas ir signatūras. Lietuviškoji tyrimo versija pirma buvo paskelbta Vilniaus universiteto mokslo

darbuose *Knygotyra*²⁷. Šis M. Kleino darbas parodo tolesnę lietuviškosios rašties paminklų sklaidos Viurtembergo krašto ir kitose pietvakarių Vokietijos bibliotekose tyrimų kryptį.

M. Kleino studijų rinkinys *Prūsijos lietuviai: studijos apie vieną (beveik) užmirštą tautinę mažumą* leidžia į Mažąją Lietuvą ir jos gyventojus pažvelgti kitu, mums neįprastu, rakursu. Jaučiamas patyrusio kultūrologo visapusiškumas, nuodugnių tyrimų patirtis ir į problemas, o ne į dogminius teiginius orientuotas istorinis kritinis autoriaus požiūris.

Įteikta 2018 m. vasario 1 d.

24 JANKUS, Martynas. Gerbiamam Ponui Ed. Hermann'ui, Prof. Görtingene Goldgr. 10. Bitėnai, paštas Lumpėnai, 1929 m. kovo 4 d. [Laiškas]. Publikaciją parengė ir įvadą „Tautinio atgimimo lietuviškos spaudos istorija ir jos kūrėjas: subjektyvioji versija“ (p. 20–26) parengė Domas Kaunas. *Knygotyra*, 2005, t. 44, p. 28.

25 Daugiau žr: *Kovo 20 diena: Mažosios Lietuvos prisiglaudimui paminėti*. Sudaryt. ir redakt. Jokū-

bas Šernas. Kaunas: Lietuvos Valstybės Taryba, 1921, p. 104, 112.

26 Litauische Bücher aus der Kollektion des Pfarrers Josias Lorck (1723–1785) in Kopenhagen, p. 241–269.

27 KLEIN, Manfred. Lietuviškos knygos kunigo Josijo Lorcko (1723–1785) kolekcijoje Kopenhagoje. *Knygotyra*, 2011, t. 56, p. 235–251.